

Семергей Н.В.

Українська медична стоматологічна академія

ТРАНСФОРМАЦІЯ ТРАДИЦІЙНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНЦІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТ.: НОВІТНЯ ІСТОРІОГРАФІЯ

Статтю присвячено аналізу наукових надбань новітньої української історіографії з проблеми змін, яких зазнала традиційна українська ментальність у період українського національно-культурного відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. З'ясовано, що у новітньому історичному дискурсі ця проблематика розглядалася доволі спорадично й оглядово. Підкреслено, що вагомим внеском у заповнення цієї прогалини стало фундаментальне дослідження сучасних істориків Я. Калакури, О. Рафальського та М. Юрія «Ментальний вимір української цивілізації» (2017 р.). На думку істориків, упродовж першої половини ХІХ ст. ментальний ландшафт українців окреслювався поширенням малоросійської ідентичності та множинних (подвійних) лояльностей. Виявлено, що серйозні позитивні зміни у структурі українського менталітету історики пов'язують із початком творчості Тараса Шевченка, який викристалізував парадигму україноцентризму, проголосив вимоги соціального та національного звільнення українців, проклав перспективи їхнього розвитку в напрямі незалежності та соборності. Кобзар актуалізував у ментальності українців любов до рідного краю, звеличив цінність хліборобської праці й українського села. Підкреслено, що ментальні трансформації української національної ідентичності у другій половині ХІХ ст. сучасна історична наука пов'язує з політизацією національного відродження. Суспільно-політичні рухи заперечили малоросійську ідентичність, проголосивши стратегічними вимогами українства самостійність і єдність Галичини та Наддніпрянини. Наголошено, що особливого темпу ментальні трансформації набули в умовах Першої світової війни. Історики вважають, що зустріч східних і західних українців на фронтах Великої війни по-новому актуалізувала ідею соборності України, а катастрофи та трагедії людських і соціальних втрат детермінували розвиток таких одвічно властивих українському менталітету якостей, як взаємодопомога, милосердя, здатність до співчуття. Виявлено, що подальший розвиток української ментальності відбувався в умовах Української національно-визвольної війни 1917–1921 рр. Її ключовим здобутком учені вважають поширення національної свідомості серед широких верств робітників і селян, а також практичну реалізацію ідеї соборності України. Завершальним етапом розвитку української ментальності в добу національного відродження історики вважають українізацію, яка попри радянсько-більшовицькі мотивації на нетривалий час забезпечила збереження позитивної динаміки ментального розвитку українців. Зроблено висновок про те, що друга половина ХІХ – перша третина ХХ ст. стала ключовим періодом побудови української ментальності, що забезпечило формування модерної української нації.

Ключові слова: ментальність, менталітет, українська ідентичність, українське національно-культурне відродження, новітня історіографія, націєтворення, етнічно-ментальні трансформації.

Постановка проблеми. Ментальне обличчя сучасних українців стає основою постмодерного націє- та державотворення, а атрибути національної ідентичності та національний характер визначають темпи та динаміку інтеграції суспільства до пріоритетів інноваційного розвитку. Ціннісні основи новітньої української ментальності було закладено в добу національно-культурного відродження ХІХ – першої третини ХХ ст. Саме тоді відбувалося формування ментальних, соціальних

і політичних основ модерної української нації. Вивчення чинників, умов, контексту та цивілізаційного виміру ментальних трансформацій української ідентичності в окреслений період сьогодні залишається у переліку маловивчених проблем вітчизняної історії, що значно контрастує із винятковою важливістю розуміння сутності тогочасних ментальних змін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти ментального виміру українського

національно-культурного відродження були предметом зацікавленнь таких учених, як Я. Верменич, В. Верстюк, Я. Грицак, Я. Дашкевич, Л. Зашкільняк, Я. Ісаєвич, Г. Касьянов, В. Кравченко, П.-Р. Магочій, В. Масненко, М. Попович, О. Реєнт, В. Сарбей, В. Смолій, О. Удод, В. Яремчук та ін. Водночас першою спробою системного вивчення ментальних змін українства в імперську добу стало фундаментальне дослідження сучасних істориків Я. Калакури, О. Рафальського та М. Юрія «Ментальний вимір української цивілізації» (2017 р.), огляд вже був предметом нашого дослідження [13].

Постановка завдання. Мета цієї статті полягає в аналізі поглядів сучасних істориків на умови, зміст, характер і динаміку ментальних трансформацій української ідентичності в добу національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загалом поняття «менталітету» та «ментальності» належать до міждисциплінарних категорій. Ним насамперед позначають ті явища суспільно-культурного життя, які пов'язані з традиціями, свідомістю, мовою, духовними та ціннісними орієнтирами етносу. Менталітет асоціюється з такими соціокультурними феноменами, як національна психологія, національний архетип, національна вдача, національний характер, національна ідея, національна пам'ять [2, с. 67]. У сучасній історіографії менталітет розуміють як спосіб мислення і світосприйняття, історично укорінений у свідомість, поведінку, традиції, побут, звичаї багатьох поколінь людей. Натомість категорію «ментальності» визначають як глибинну та відносно усталену сукупність найхарактерніших спільних рис колективної та індивідуальної свідомості українців, що визначають національний характер, традиції, суспільну психологію, вироблені культурно-духовні цінності та власний образ світу [10, с. 8].

Водночас слід підкреслити, що сьогодні немає уніфікованого розуміння категорії «ментальності». Для більшості вчених характерним є виокремлення її емоційного, вербального та поведінкового складників. До емоційного належать психічні стани, колективні переживання, емоції. Вербальний компонент складається зі знань про об'єкти, явища та ситуації життєдіяльності, він є результатом набуття колективного досвіду. Поведінковий складник слугує імпульсом актуалізації ціннісних орієнтацій етносу, виявляє особливості та зміст його життєдіяльності [3, с. 61].

На становлення національної ментальності українців визначальний вплив мали суспільно-політичні, соціальні та культурні чинники, зміст і спрямування яких у різні історичні періоди були неоднаковими. Особливу роль у становленні ментального образу українця відіграли історичні події другої половини XIX – першої третини XX ст., адже саме тоді відбулася кристалізація найголовніших складників української ментальності. Говорячи про ментальні трансформації українства, слід есенційно окреслити першопочаткові атрибути його психоповедінкового менталітету.

Дослідники генези українського менталітету до найусталеніших рис українського характеру відносять заглибленість у любов до своєї землі, індивідуалізм, гуманність, працьовитість, охайність, ощадливість, гостинність, високий рівень статевої моралі, особливе прагнення до освіти, товарицькість, коректність, здібності до культури та творчості, любов до дітей, прагнення жити духовним життям, глибоку шану до предків, повагу до жінки-матері, лицарське ставлення до дівчини, гумористичність, ліризм, волелюбність, щирість, миролюбність [12, с. 120].

Автори колективного дослідження «Ментальний вимір української цивілізації» у структурі українського менталітету виокремлюють низку компонентів, зокрема: індивідуалізм (автономність і самостійність особистості, поєднання споглядальності, квієтизму, заглибленості у власні переживання з активною та діяльнісною життєвою позицією, яка у критичні моменти змінюється егоцентризмом і анархічним індивідуалізмом); інтровертивність (рефлексивність, поміркованість, послідовна наполегливість, врівноваженість, розважливості); екзекутивність (концентрація на поточних інтересах і потребах, самодетермінація, рутинна праця); толерантність (повага до інших, а в негативному значенні – апатичність, почуття страху, психологічна маргіальність тощо) [10, с. 127–138].

У новітній історіографії переважає думка про те, що, попри негативні (колоніальні, шовіністичні, українофобські та імперські) умови розвитку українського суспільства означеної доби, зміст ментальних трансформацій мав позитивну динаміку. Сформована у першій половині XIX ст. малоросійська ідентичність поступово змінюється переконаністю в окремішності українського народу, а подальша політизація національного відродження забезпечує появу вимог української соборності та самостійності.

На думку сучасних істориків (Ю. Барабаш, Г. Грабович, І. Дзюба, Я. Калакура, В. Яременко [1; 5; 9; 15]), «драйвером» і висхідною точкою початку ментальних трансформацій українства в імперську добу стала творчість Т. Шевченка. Із поширенням у суспільстві антропософії Кобзаря значних змін зазнали усі складники українського менталітету. Історики відзначають, що Т. Шевченко запропонував новий погляд на буття українського народу, заснований на вірі у майбутнє української нації, невичерпні сили людини, мудрість, свободу, пробудження гідності. Із творчістю поета на зміну інтровертності поступово приходить екстравертність, уявлення про колективне «ми», яке стає основою самосвідомості українців [10, с. 312].

Історики підкреслюють, що із творчістю Т. Шевченка у структурі українського менталітету викристалізується здатність до критично-сатиричного сприйняття дійсності, ідея національного та соціального визволення. Філософія Т. Шевченка збагатила український менталітет парадигмою україноцентризму, обґрунтуванням ідеї самобутності українського історичного процесу, його безперервності та наступності. Більше того, творчість Кобзаря актуалізувала в ментальній сутності українців любов до рідного краю, красу українського села як носія традиційної хліборобської культури та менталітету нації [9, с. 20; 10, с. 318–319].

У другій половині XIX ст. українське національно-культурне відродження поступово політизується, громадськість виголошує низку політичних вимог щодо окремішності України. Як зазначають О. Удод і М. Юрій, український націоналізм поступово починає заперечувати малоросійську ідентичність, яка мирно співіснувала із загальноросійською та створює образ ідеальної Вітчизни. Українська ідея повертала собі не лише забрані Російською імперією частини українських земель, але й «Київ – матір міст руських» [14, с. 50]. Історики спільні в думці, що активізація суспільно-політичних рухів (громади, народовство тощо) зумовила формування основ громадянського суспільства, створила необхідні підстави для проголошення вимог самостійності та соборності Галичини та Наддніпрянщини (Народна Рада та ін.).

Особливо успішними процеси національної консолідації були в підавстрійській Україні. Політичний розвиток відбувався на різних рівнях (місцевому, імперському, міжнародному), а головні вимоги зводилися до рівних прав української

та польської мов у школах і громадському житті, створення українського університету, запровадження загального виборчого права. Як резюмує П.-Р. Магочій, незважаючи на численні проблеми, економічну нерівність, національні конфлікти між поляками й українцями, внутрішні суперечки різних угруповань української інтелігенції, в австрійській Галичині кінця XIX ст. було доведено, що українська національність існує і може розвиватися у модерних соціальних умовах [11, с. 432, 442].

Активність ментальних трансформацій української національної ідентичності у другій половині XIX ст. значно зросла за підсумками Першої світової війни. У новітній історіографії легітимовано положення про амбівалентний вплив Великої війни 1914–1918 рр. на розвиток української свідомості. В означений період українські землі опинилися в центрі протистояння кран Антанти та Четверного союзу, а українці були мобілізовані до складу ворогуючих країн. Історики зазначають, що тоді поступово нейтралізуються такі негативні риси українського менталітету, як пасивність, анархізм, нігілізм, комплекс меншовартості та малоросійства. Сучасні українські історики Я. Калакура, О. Рафальський і М. Юрій зазначають, що Перша світова війна, будучи великою трагедією та катастрофою для українців, все ж «нагадала про старі кривди, завдані представниками російського й австро-угорського шовінізму, сприяла зростанню національної свідомості. У багатьох українців пробудилася пам'ять про звитягу предків княжих і козацьких часів, навіть заговорили про можливість відновлення козацьких полків, <...> активізувалася діяльність патріотичних товариств на західноукраїнських землях» [10, с. 334]. Загалом історики визнають, що війна справила глибокий вплив на розвиток української свідомості. Я. Грицак зазначав: «Якщо творення новітніх націй було результатом модернізаційних процесів, то саме війна виявилася найбільшим вторгненням модерного світу у традиційне селянське життя» [4, с. 105].

У новітній історіографії окреме місце посідає тема розвитку соборності українського етносу у добу Першої світової війни. Можна цілком погодитися з думкою Я. Грицака, що війна забезпечила контакти між українцями обох фронтів, що прискорювало кристалізацію національної ідеї [4, с. 102]. Перша світова війна стала зустріччю східних і західних українців у мундирах чужих держав [10, с. 332]. Безсумнівно звучить історіографічна теза про те, що саме війна сприяла

визріванню національно-визвольної революції 1917–1920-х рр., здобутком якої стала суверенна та соборна українська держава.

Обставини війни детермінували розвиток інших складників українського менталітету, зокрема таких одвічно властивих українцям якостей, як взаємодопомога, милосердя, здатність до співчуття. Йдеться насамперед про активізацію волонтерського руху та інших форм добродійності. Ці та інші аспекти в контексті історичного аналізу біженства Першої світової війни аналізувала сучасна дослідниця Л. Жванко. Вчена зазначала, що біженство актуалізувало здатність українців до співчуття та взаємодопомоги. Біженство стало каталізатором розвитку добродійності, виявило ментальну спрямованість українців до надання допомоги, притулку тисячам вигнанцям різного віку, статі й етнічності [6, с. 342].

Цілоком закономірне продовження зміни етнічно-ментального складника української ідентичності отримали в добу Української національно-демократичної революції. Про зміст ментальних трансформацій окресленої доби говорять такі історики, як В. Верстюк, Я. Грицак, Я. Калакура, В. Литвин, М. Литвин, К. Науменко, Р. Пиріг, О. Реєнт, В. Смолій, В. Солдатенко та ін.

Масштабність ментальних змін у добу української революції 1917–1921 рр. історики пояснюють декількома аспектами: Українська революція була спрямована на національне визволення та відновлення української державності, на прощання українців з імперським світом, на досягнення соборності й утвердження демократичних цінностей; нові ментальні риси українства були обумовлені його національно-державницьким відродженням; охоплення ментальними змінами широких верств суспільства (українське дворянство, буржуазія, інтелігенція, свідоме селянство і робітництво, військові, студентська й учнівська молодь); революція і відновлення державності України істотно порушили ритми суспільного життя, норми поведінки людей і сприйняття ними дійсності [10, с. 346].

Одним із найголовніших її досягнень у ментальному контексті стало те, що «революція засвідчила вибух національного почуття серед раніш несвідомих селян і робітників» [4, с. 164]. Історики підкреслюють масштабність ментальних трансформацій у добу революції, адже найвищого піднесення набули такі її атрибути, як самоорганізація, демократизм, свобода, почуття соборності, дисциплінованість.

Водночас революційний контекст 1917–1920-х рр. спричинив і негативні зміни в ціннісних

орієнтаціях українців. Зокрема, історики говорять про те, що згубний вплив на соціально-політичну свідомість українців чинила панівна тоді соціальна ідеологія. Утвердившись у свідомості інтелекту нації, захопивши нешироку верхівку інтелігенції, соціалістична ідея поширювалася через політичні партії, які фактично перебували на стадії формування. Відтак соціалістичний складник значно послабив українську революцію. Більше того, соціалістична ідеологія, яку сповідували всі основні соціалістичні партії, призвела до пріоритетного утвердження автономістсько-федералістичних переконань у національній свідомості українців. Тому самостійницька концепція націєтворення не змогла глибоко проникнути в національно-визвольний рух і стати визначальною [7, с. 255].

Сучасна концепція українського національного відродження розширює його хронологічні межі до першої третини ХХ ст. Йдеться про добу українізації. Відомо, що після згасання Української революції розпочинається період радянсько-більшовицької окупації України, який призводить до деформації українського менталітету, його маргіналізації та комунікації. Поряд із цим, на початку утвердження влади більшовизм вдався до політики коренізації, що у вітчизняному соціокультурному просторі поширилася як українізація.

Окремі аспекти етнічно-ментального виміру українізації представлені в наукових доробках таких учених, як В. Даниленко, С. Кульчицький, Я. Дашкевич, О. Войналович, І. Кліцаков, Ю. Шаповал та ін. Відомо, що, попри українську форму, політика коренізації переслідувала прорадянські завдання укорінити владу більшовиків шляхом незначних поступок українцям у культурно-освітній сфері. Щоб зміцнити основи радянської федерації, повернути на бік радянської влади широкі прошарки національної інтелігенції та селянства, необхідно було надати народам Росії, об'єднаним в єдину, по-суті унітарну державу, своєрідну «компенсацію» у вигляді «культурно-національної автономії», розширювати можливість розвивати свої національні культури та мови. Саме в такій площині радянська влада розглядала національне питання.

Історіографічний огляд стану вивчення проблеми українізації 20-х рр. ХХ ст. дає підстави стверджувати, що цей процес мав вагомий успіх та відіграв цивілізаційне значення в розвитку мовної ідентичності та української ментальності в тогочасній Україні. У наявних дослідженнях історики звертають увагу на те, що важливим складником

українізації стало впровадження української мови в навчальний процес, збільшення кількості учнів у навчальних закладах, видання українськомовних підручників, посібників тощо. Вчені солідарні в думці про те, що, незважаючи на короткочасність проведення і ряд недоліків, українізація мала винятково позитивний вплив на розвиток національної культури й освіти, збагачення нових кадрів української інтелігенції. Більше того, феномен українізації залишив глибокий слід в українському суспільстві, закріпив ті державотворчі зрушення, що розпочалися в ньому ще в XIX ст., довів життєздатність і невичерпні можливості українського народу, його мови та культури. Історіографічним полілогом звучить думка про те, що українізація сприяла піднесенню духовного життя українців та усвідомленню ними національної ідентичності.

Водночас поступове згортання українізації засвідчило «справжні» перспективи майбутнього розвитку української ідентичності. Розпочалося насадження комуністичної ідеології, марксистсько-ленінської свідомості, інтернаціоналізму, советського патріотизму, колективного мислення, що зумовило формування радянської людини [8]. Все це, як зазначають історики, призвело до поширення на ментальному рівні бездуховності, толерантності до ігнорування прав і свобод громадян,

патерналізму, деградації особистості, кар'єризму, корупції тощо [10, с. 378].

Висновки. Як бачимо, в сучасній історіографії ментальні трансформації української ідентичності у добу національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX ст. розглядаються в інтер'єрі пробудження національної свідомості українського суспільства, у площині появи тих атрибутів української ментальності, які забезпечили легітимацію ідеї самостійної, демократичної та соборної України. Історики зазначають, що розвиток української етнічності відбувався під впливом низки чинників, провідну роль з-поміж яких відіграли духовність, національна ідея соборності та політичної консолідації. Водночас становлення національної ідентичності не могло проігнорувати тогочасні негативні виклики: імперську колоніальну систему, розпорошеність української етнічності, несприятливість політичних і суспільних умов, культурно-історичні та ментальні травми. Спільним знаменником звучить історіографічна теза про те, що попри суперечливі, колоніальні та нестабільні тогочасні умови все ж вдалося забезпечити позитивну динаміку і швидкий темп змін ментальності українців, які викликали до життя появу тих якостей, що сьогодні становлять цілісний ментальний образ української національної ідентичності.

Список літератури:

1. Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України: Історіо- й націософська парадигма. Київ, 2004. 181 с.
2. Бондаренко О.В. Українська ментальність в розмаїтті національних ментальних формоутворень й архетипів: історико-культурний аспект. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2008. Вип. 32. С. 66–78.
3. Власевич Т. Ментальність як вихідний вимір народного світобачення. *Вісник Львівського університету. Серія : філософсько-політологічні студії*. 2011. Вип. 1. С. 56–65.
4. Грицак Я. Нарис історії України : формування модерної української нації XIX–XX століття : навчальний посібник. Київ : Генеза, 1996. 360 с.
5. Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. Київ : ВД «КМА», 2008. 718 с.
6. Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни в Україні: документи і матеріали (1914–1918) / наук. ред. О.О. Нестуля. Харків : ХНАМГ, 2009. 360 с.
7. Історія України : навчально-методичний посібник / В.М. Литвин та ін. Київ : Знання-Прес, 2006. 460 с.
8. Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 432 с.
9. Калакура Я. Рідний край в історіософії Тараса Шевченка. *Краєзнавча Шевченкіана України*. Черкаси, 2014. С. 17–23.
10. Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза, 2017. 560 с.
11. Магочій П.-Р. Україна. Історія її земель та народів / пер. з англ. : Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук ; ред. укр. вид. Л. Ільченко ; відп. ред. В. Падяк. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2012. 794 с.
12. Обушний М. Менталітет українців у цивілізаційному вимірі. *Українознавчий альманах*. 2013. Вип. 11. С. 119–122.
13. Семергей Н.В. Українська ментальність та національно-культурна ідентичність в історіософських концепціях сучасного українського дискурсу. *Рецензія на монографію : Калакура Я.С., Рафальський О.О.,*

Юрій М.Ф. *Ментальний вимір української цивілізації*. Київ : Генеза, 2017. 560 с.; Гілея : збірник наукових праць. 2017. Вип. 127. С. 414–415.

14. Удод О.А., Юрій М.Ф. Модернізація і становлення української нації. *Сторінки історії*. 2013. Вип. 35. С. 39–59.

15. Яременко В. До проблеми історіософії Тараса Шевченка: методологічні підходи. *Слово і час*. 2007. № 3. С. 19–27.

Semersey N.V. TRADITIONAL MENTALITY TRANSFORMATION OF THE UKRAINIANS IN THE SECOND HALF OF THE XIX – THE FIRST THIRD OF THE XX CENTURY: MODERN HISTORIOGRAPHY

The article is devoted to the analysis of scientific research of modern Ukrainian historiography on issue of changes of traditional Ukrainian mentality during Ukrainian national and cultural revival in the second half of the XIX – the first third of the XX century. It has been found out that in modern historical discourse this issue was examined rather briefly. It is stressed that fundamental research “Mental measuring of Ukrainian civilization” (2017) of modern historians Y. Kalakura, O. Rafalskyi and M. Yuriia made a significant contribution in this direction. Attention is drawn to fact that during the first half of the XIXth century the mental space of the Ukrainians was within Malorossiya’s identity and double loyalty. The author assumes that according to historians serious positive changes in the structure of Ukrainian mentality are connected with the beginning of Taras Shevchenko’s creative work who outlined the idea of Ukrainian Centrism, proclaimed the requirements of social and national liberation of the Ukrainians, showed the prospects of development in direction of independence and unification. Kobzar actualized love to the native land in mentality of the Ukrainians, glorified the value of Ukrainian village and people work there. It has been underlined that in the second half of the XIX century modern historical science connected mental transformations of Ukrainian national identity with politicization of national revival. Social and political movements denied Malorossiya’s identity, proclaiming independence and unity of Halychyna and Naddnipyrianshchyna to be strategic requirements of Ukrainian national identity. It has been noted that mental transformations accelerated during World War I. Historians consider that the meeting of eastern and western Ukrainians in the trenches of World War I made the idea of unification of Ukraine more active, and catastrophes and tragedies of humanity determined the development of such inherent Ukrainian mentality qualities as mutual help, clemency and sympathy. The author comes to the conclusion that further development of Ukrainian mentality took place during Ukrainian civil war of 1917–1921. According to historians it resulted in the growth of national consciousness among workers and peasants, as well as the practical implementation of unification idea of Ukraine. Ukrainization is considered to be the concluding stage of the development of Ukrainian mentality at times of national revival. Despite Bolshevik ideology the process of Ukrainization provided positive dynamics of Ukrainian mentality development for a long time. It was concluded that the second half of the XIX – the first third of the XX century was the key period of Ukrainian mentality development which provided creating of modern Ukrainian nation.

Key words: *ethnical and mental transformations, mentality, national state creation, Ukrainian identity, Ukrainian national and cultural revival, modern historiography.*